

УДК 340.12:1:572.02.001.71

В. В. Завальнюк

ЕВОЛЮЦІЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ У ПРОЦЕСІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Антропологію права цікавлять зміни в правовому бутті людини у світлі ускладнення соціальної організації суспільства та способів керування соціумом. Однак і цей інтерес є важливим не окремо. Аналіз історії необхідно проводити для того, щоб з'ясувати, які історичні форми нормативного регулювання може застосовувати сучасна держава. На Заході цей пошук іде вже давно, а в нас лише починається.

Договірно-юридична парадигма державності вже в середині ХІХ ст. піддавалася сумніву Л.Г. Морганом і Г.С. Меном у їх дослідженнях «архаїчного права». За логікою вчених, людина мала досить розвинену систему правових координат ще до утворення держави. І це продовжувалося століттями, навіть тисячоліттями, так що «державне буття» людини є набагато коротшим за часом, ніж її буття общинне. Проте обидва автори прийшли до визнання неминучості виникнення держави: перший – за схемою «генос – фратрія – плем'я – держава», другий – роблячи акцент на таких факторах, як територія та власність. Однак обидва заперечували притаманні прихильникам природного права ідеї про переростання «природно-державного» (чи «напівдержавного») стану в «договірно-державний», політичний, у якому воля людей об'єднувалася певним договором. Для Л.Г. Моргана і Г.С. Мена первинним було об'єднання людей за ступенем споріднення, за характером виробничих зв'язків, які потім із появою окресленої території розселення й власності перейшла з одного стану соціуму до іншого.

Л.Г. Морган і Г.С. Мен наголошували на об'єктивних і матеріальних передумовах появи держави, прихильники договірної теорії – на суб'єктивному й погодженому акті волевиявлення. Однак якими б різними не були вихідні позиції цих основних шкіл походження держави, антропологу в підсумку важливіше усвідомити інше: якщо державна організація відрізняється від інших (називається інакше: громадянське суспільство, цивільна чи релігійна громада, етнічні утворення тощо), то цікавість викликає суть цієї різниці, як вона позначається на правовому стані самої людини.

У політичному плані еволюція приводить нецентралізовані системи до централізованих і етатистських форм. У юридичному плані вона дозволяє додати праву специфічного характеру щодо моралі й релігії та перенести поступово процес зародження права із соціальної групи (звичай) на державу (закон). Еволюція створює умови для виникнення спеціалізованого карального апарату (виникнення й розвиток судових систем) починаючи з «примітивних» форм, де конфлікти врегульовуються самими сторонами (помста), тоді як у цивілізованих суспільствах їх вирішення залежить від усе більш вирішального втручання третьої сторони (посередник, арбітр, суддя), чий повноваження зростають разом зі статусом представника суспільства.

Перша серйозна спроба узагальнити досягнення еволюціонізму в праві міститься в «Етнологічній юриспруденції» Г. Поста, опублікованій у 1893 р., на перших

сторінках якої він стверджував: «Коли ми будемо знати всю етнологічну юриспруденцію, ми відкриємо для себе загальну юридичну систему, вираження устремліннь і можливостей людської істоти». У двох томах своєї праці Г. Пост оглядає правові системи різних спільнот, групує норми за окремими темами (шлюб, спадкування, карне право, торгове право тощо), відводить важливе (хоча й не провідне) місце інститутам публічного права поряд з інститутами приватного права. Доробок Г. Поста характеризує, таким чином, прагнення вивчити всі юридичні інститути всіх відомих суспільств [1].

Цей енциклопедизм заснований на переконанні, що право є універсальним феноменом, а тому можлива його єдина теорія, оскільки, на переконання самого Г. Поста, основні напрями права людства «прості, грандіозні та ясні, як закони небесних світил». Він розробив систематизацію, що несе на собі відбиток історичної школи права, пандектів [2]. Ця систематизація виділяє визначену кількість загальних принципів, об'єднаних на кшталт ідеального кодексу, вона уточнює всі можливі історичні варіанти в межах дослідження якого-небудь окремого правового інституту. Авторитет Г. Поста свого часу був дуже великим. Проте необхідно виділити деякі положення робіт Е. Дюркгейма. Він був насамперед соціологом, проте цікавився також правом традиційних суспільств. Його наукова орієнтація є ніби сполученням функціоналізму й еволюціонізму. У своїй праці «Про поділ суспільної праці» він прагнув зрозуміти, яким чином суспільства переходять від первісного стану до сучасного.

Механічній солідарності первісних суспільств відповідає репресивне право. Цим суспільствам не відомий поділ праці, крім того, вони мають сильну статусну ієрархію (вожді й пастирі, дорослі, недорослі тощо), їх характеризує сильно виражена колективна свідомість. Право й мораль проникають одне в одне, право є насамперед карним правом, оскільки будь-який замах на статусну ієрархію сприймається як виклик усьому суспільству.

Натомість органічній солідарності сучасних суспільств відповідає реститутивне право: оскільки суспільство є розділеним, його члени надають перевагу своїй приналежності до групи, до якої вони належать, а не зв'язкам з усім суспільством. Порухення юридичних норм більше не сприймається як порушення всього суспільного порядку, право втрачає свій «карний» характер, саме розділяється на різні галузі; карне право продовжує існувати, проте воно розвивається повільніше від інших галузей права.

Однак із кінця XIX ст. антропологія права починає відходити від постулатів еволюціонізму. Новий підхід у цьому питанні привніс американський антрополог Ф. Боас (1858–1942 рр.), який фактично став засновником *культурного релятивізму*. Для нього суспільства за своїми основними характеристиками є різними, оскільки людина успадковує лише генетичний потенціал, розвиток якого залежить від визначеного фізичного й соціального оточення. Марно намагатися знайти єдину схему для всіх суспільств, оскільки розходження має переваги перед подібністю [3].

Антропологічний елемент у концепціях виникнення держави в Л.Г. Моргана походить із впливу власності й характеру виробництва на статус груп, які диферен-

ціуються («класів»), і на статус окремої людини як у самій державі, так і всередині цих груп. Проте з огляду на дані багатьох наук (археології, історії, етнології, соціології) вимальовується більш складна картина.

Однак цікавою є не стільки теоретична проблема генезису держави, хоча проблема як ключовий сюжет історії держави й права є, безумовно, цікавою сама по собі, скільки «антропологічна наповненість» цього процесу, тобто проблема місця людини в ньому є найважливішою.

Багато досліджень підтверджують таку специфіку ранньої держави, як сакральний характер влади вождя-правителя. Сама ця сакральність за аналогією з тотемною сакральністю стає за браком «апарату примусу» важливим засобом примусу тих, хто є об'єктом володарювання. Цій меті слугували, наприклад, закони вавилонського царя Хамурапі (1792–1750 рр. до н. е.), укарбовані на чорному базальтовому стовпі, які дійшли до нас. У них Хамурапі повідомив, що боги передали йому царство для того, щоб «сильний не пригноблював слабого». Людина, будучи включеною в таку правову систему, повинна була завжди пам'ятати таке: правила, якими вона повинна керуватися, надано їй зверху, а наглядати за їх виконанням повинен правитель і призначені ним для цього чиновники [4]. У Давньому Єгипті, у Шумері, у Вавилоні та інших найдавніших державних утвореннях зберігалася та навіть розвивалася на нових основах міфологія, що виконувала найважливіші нормативні функції, лише їй було додано більш чіткої «ідеологічної» функції – підпорядкування людини волі правителя [5; 6].

Отже, аналіз форм генезису держави цікавить також юриста-антрополога, хоча проблема особистості посідає далеко не перше місце в дискусіях на цю тему.

Серед учених радянського часу все активніше обговорювалася проблема походження держави не лише як результату появи антагоністичних класів, а й внаслідок дії інших факторів, насамперед завдань управління [7].

Не бажаючи ідеалізувати той чи інший підхід до проблеми виникнення держави, особливої форми набуло відчуження управлінської влади в землеробських східних суспільствах: людині фактично немає місця в деспотії. Натомість у багатьох кочових народів військова демократія та органи общинно-племінного самоврядування часто зберігалися як стійка форма організації суспільної влади. В оповіданні Геродота про скіфів чітко простежується збереження ролі народних зборів, незважаючи на глибоке соціальне розшарування та утворення спадкоємної родової й військової аристократії [8, с. 17–18]. У цьому випадку народні збори, очевидно, можуть розглядатися і як нормотворчий орган, і як важливий інструмент «рівноваги влади» – родоплемінної та військової, до якого могли апелювати угруповання, що конкурують (наприклад, використовувати його право змінювати вождя). У тих же суспільствах, у яких родоплемінна й військова влада, образно кажучи, були зібрані в єдино та персоніфікувалися одним вождем – проводирем, відокремлення влади від іншого населення зайшло вже досить далеко. У будь-якому випадку зрозуміло, що варто відмовитися й від хрестоматійного зображення виникнення держави як лише вираження класового панування. У своїй роботі про походження держави й права Т.В. Кашаніна, говорячи про передумови виникнення держави та ставлячи за традицією на перше місце економічні передумови, виділяє в них такий важли-

вий фактор, як інтелектуальний, що дозволив перейти від моделі господарства, яке привласнює, до моделі господарства, яке виробляє. Водночас науковець вказує на політичні передумови (забезпечення безпечних умов життєдіяльності, у тому числі засобами права), ідеологічні передумови (релігія як фактор консолідації) та психологічні передумови (усвідомлення загальних інтересів) [9, с. 33–38]. Останній фактор відзначають також інші дослідники.

Існує спроба спрощено тлумачити процес еволюції самоуправління з додержавної в державну епоху як поглинання державою інститутів общинно-родового самоврядування з відповідними процесами в правовій сфері. Навпаки, дані історії, етнографії, археології дають підстави вважати, що відбувалося поетапне «одержавлення» як інститутів самоврядування, так і нормативної системи в змісті їх подальшого розвитку на власній основі, тому термін «одержавлення» доцільно вживати саме в цьому значенні.

Найважливішим фактором «одержавлення» общинно-племінних структур самоврядування, що відбилося й на системі правовідносин, стає ускладнення завдань управління суспільством, яке значно збільшилося (племені, етнічної групи, народності). Відбувається ніби поділ потестарних функцій на власне управління тією чи іншою сферою життєдіяльності спільнот і на володарювання як процес забезпечення інтегративної цілісності цієї спільноти й підтримки в ній загального порядку.

Так, розглянемо приклад Давньої Греції. Дорійське завоювання оминуло Аттику. Саме Аттика стала осередком формування без зовнішнього втручання нових державних інститутів, причому не на основі управлінських структур палацових господарств типу критських, а на основі розвитку інститутів родової демократії. Структуроутворюючим осередком державності, що складається, стає рід (генос); за різними зведеннями в Аттиці їх нараховувалося від 50 до 901. Спочатку замкнута родинно-релігійна група (генос) втрачає згодом свою клановість, залишаючись об'єднанням людей, які мають загальний культ, поховання, приміщення для зборів і церемоній. Усі члени геносу рівні у своїх правах та обирають проводиря – хоронителя звичаїв і розпорядника церемоній [2].

Установлюються братерства (фратрії), які у свою чергу поєднуються в племена (філи), що складають окремі протодержавні утворення. Кожна з філ мала свої органи самоврядування, своє військо та проводиря. Незважаючи на перевагу в органах самоврядування (агорі) аристократії, в аттичних філах, як і в інших грецьких громадах, зберігалися традиції військової демократії, наприклад збори всього вільного населення, яке носить зброю, братерські бенкети. Персональна влада племінної аристократії не спирається ще на репресивний апарат, хоча прототип його вже існує у вигляді військової дружини, спадкоємиці колишніх чоловічих союзів. Рядові, вільні общинники тією чи іншою мірою ще мають доступ до управління, хоча agora вже нагадує більше військове віче, ніж народні збори часів родової демократії.

Територіальне об'єднання низки племен, поява великих укріплених поселень створює передумови створення інститутів керування, що вже нагадує державу. На зміну басилеям і філобасилеям у VII ст. до н. е. приходять колегії, які щорічно обираються з «кращих чоловіків» (в Афінах дев'ять архонтів). До їх ведення передаються судові та військові справи. Перетворюється також рада старійшин. В Афінах

і в деяких інших полісах він іменується ареопагом та містить у собі, крім родовой знаті, колишніх архонтів [8].

Нарешті, виникає ще одне питання: як формувалася з органів самоврядування антична держава? Ю.В. Андреев вважає можливими два основні шляхи: або «політична інтеграція низки первинних громад, що супроводжується переселенням значної частини їхнього населення в один великий поліс», або «шлях розвитку за лінією розростання».

Античні демократії (більшою мірою афінська та меншою – римська) вперше у світовій історії проголосили народний суверенітет як політичну й ідеологічну основу державного ладу та забезпечили в періоди свого розквіту участь вільних громадян в управлінні державою: поняття «демос» охоплювало в давні часи усіх вільних громадян, які як володіли, так і не володіли рабами. Цей момент особливо важливо враховувати під час розгляду інститутів античного права. Арістотель називає поліс спільністю, спрямованою до найвищого блага – справедливості й користі. Саме тому Арістотель дає таке визначення: «Безумовно, найкраще поняття громадянина може бути визначене через участь у суді та владі».

На прикладі Афінської демократичної держави можна наочно переконатися в тому, що ієрархічне начало в правовому статусі людини, яке виникло в епоху «общинної демократії» й розвивалося в епоху вождівств, в умовах державного буття людини вперше здобуло інституціональний характер у вигляді письмових норм права. Чим вищим був соціальний і політичний статус людини в полісі, державі, тим більше прав вона отримувала. Це, звичайно, не знімає поставленої ще Арістотелем проблеми: право є мірою справедливого, як деяка середина шкоди й вигоди, що обмежує свавілля. Для Арістотеля в цьому змісті найважливішим є «рівне ставлення» до людини в суді, що ніби стирає соціальні й майнові розходження. Пошук компромісу між справедливістю, яку гарантує держава й закон, і справедливістю, яку кожна людина розуміє по-своєму, у європейській правовій думці піде саме цим шляхом – шляхом забезпечення формальної, закріпленої в судовій процедурі рівності. Виникає держава, у якій людина займає ніби серединну позицію, проте її присутність у ній не є очевидною. Відтепер і в державі з'являється своє право – «право держави».

Загальний зміст еволюції полягає в тому, що вона відбувається під знаком зростання юридичних норм і єднальних процедур вирішення конфліктів, при цьому ми не повинні розглядати суспільства з «мінімальним правом» як суспільства якісно *нижчі* щодо інших. Зрозуміло, що в первісних суспільствах (таких як суспільства збирачів і мисливців) було мало права. Не тому, що вони були більш анархічними, ніж цивілізовані суспільства, а тому, що в них було менше потреби в праві. Їх більш сильно виражена однорідність і та обставина, що відносини носять більш відкритий характер, мають своїм наслідком більш рідкі конфлікти, а отже, роблять право менш необхідним. Насправді право починає реально з'являтися лише з переходом до сільського господарства. Юридичні норми стають більш вираженими, детальнішими й численнішими. Організація контролю за їх виконанням переходить від родинних структур до суспільства та його представників, з'являється публічне право.

Література

1. Годинер Э.С. Политическая антропология о происхождении государства / Э.С. Годинер // Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения / отв. ред. : С.Я. Козлов, П.И. Пучков. – М. : Наука, 1991. – С. 51.
2. Андрианов Б.В. Роль ирригации в становлении древних государств / Б.В. Андрианов // От доклассовых обществ до раннеклассовых : сб. статей / отв. ред. Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – С. 73–88.
3. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства : [монография] / Л.С. Васильев. – М. : Наука, 1983. – 327 с. ; Васильев Л.С. Социальная структура и социальная мобильность на традиционном Востоке / Л.С. Васильев // Государство в докапиталистических обществах Азии : сб. статей / отв. ред. : Г. Ким, К.З. Ашрафян. – М. : Наука, 1987. – С. 56–82.
4. Белова Г.А. Древняя Нубия: становление государственной власти / Г.А. Белова. – М. : Наука, 1985. – 275 с. ; Гуревич А.Я. История Норвегии / А.Я. Гуревич, И.С. Кан. – М. : Наука, 1980. – 712 с.
5. Данилова Л.В. Дискуссионные проблемы теории докапиталистических обществ / Л.В. Данилова // Проблемы истории докапиталистических обществ : сб. статей / редкол. : В.М. Бахта, В.С. Васильев, М.Я. Гефтер, Н.Б. Тер-Акопян ; под ред. Л.В. Даниловой. – М. : Наука, 1968. – С. 7–11.
6. Халиков А.Х. Великое переселение народов и его роль в образовании варварских государств / А.Х. Халиков // От доклассовых обществ до раннеклассовых : сб. статей / отв. ред. Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – С. 88–102.
7. Артамонов М.И. Общественный строй скифов / М.И. Артамонов // Вестник Ленинградского государственного университета. – 1947. – № 9. – С. 70–87 ; Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар / М.И. Артамонов. – Л. : Соцэкгиз, 1937. – 136 с.
8. Гойман-Червонюк В.И. Очерки теории государства и права / В.И. Гойман-Червонюк. – М. : Московский юрид. ин-т, 1996. – 3236 с.
9. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права : [учеб. пособие] / Т.В. Кашанина. – М. : Высшая школа, 2004. – 325 с.
10. Петрушевский Д.М. Общество и государство у Гомера: опыт исторической характеристики / Д.М. Петрушевский. – Изд. 3-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 61 с. ; Цуканова М.А. Ареопаг до Солона / М.А. Цуканова // Вестник Московского государственного университета. – 1972. – № 2. – Вып. 2. – С. 59–65.

Анотація

Завальнюк В. В. Еволюція антропологічних знань у процесі історичного розвитку суспільства. – Стаття.

Розглянуто проблему еволюції антропології права в поглядах фундаторів юридичної антропології як одну з найважливіших. Від її вирішення залежить визначення функцій і змісту права, його місця в соціумі. Суспільство щодо права виступає його метасистемою як в онтологічному, так і в гносеологічному сенсі, визначаючи основні характеристики права. Аналіз історії важливий для того, щоб з'ясувати, які історичні форми нормативного регулювання може застосовувати сучасна держава.

Ключові слова: антропологія права, парадигма, еволюція права, еволюціонізм.

Аннотация

Завальнюк В. В. Эволюция антропологических знаний в процессе исторического развития общества. – Статья.

Рассмотрена проблема эволюции антропологии права во взглядах основателей юридической антропологии как одна из важнейших. От ее решения зависит определение функций и содержания права, его места в социуме. Общество относительно права выступает его метасистемой как в онтологическом, так и в гносеологическом смысле, определяя основные характеристики права. Анализ истории важен для того, чтобы выяснить, какие исторические формы нормативного регулирования может применять современное государство.

Ключевые слова: антропология права, парадигма, эволюция права, эволюционизм.

Summary

Zavalniuk V. V. Evolution of anthropological knowledge in the process of historical development of society. – Article.

The problem of the evolution of anthropology of law in the legal views of the founders of anthropology as one of the most important of its solution depends on the definition of the functions and content of the law and its place in society. Society stands on the right of its metasystem as the ontological and epistemological sense, the basic characteristics of law. History analysis is important in order to find out what the historical forms of the modern regulatory state may apply.

Key words: anthropology of law, paradigm, evolution of law, evolutionism.